

• دکتر محمدعلی جلونگر
عضو هیأت علمی گروه تاریخ دانشگاه اصفهان

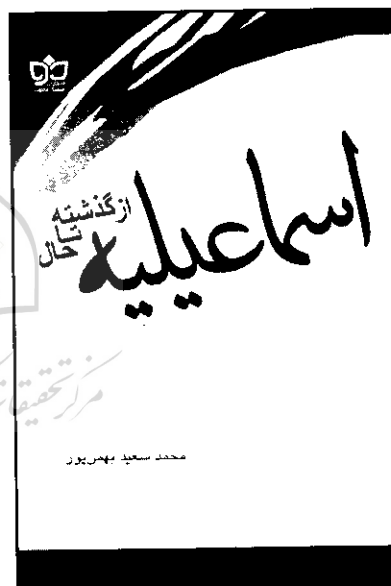
اسماعیلیان در گذر زمان

لندن، اشاره کرد که از پرکارترین مؤلفان در این زمینه است. از آثار ترجمه‌شده‌ی ایشان می‌توان به تاریخ و عقاید اسماعیلیه، مختصری در تاریخ اسماعیلیه، افسانه‌های حشاشین، تاریخ و اندیشه‌های اسماعیلی در سده‌های میانه و... اشاره کرد.

از دیگر مؤلفانی که در این زمینه صاحب اثر بوده‌اند، می‌توان به هاینس هالم، استاد تاریخ اسلام در دانشگاه توپینگن، عباس همدانی، استاد تاریخ خاورمیانه در دانشگاه ویسکانسین در میلواکی، از یک خانواده برجسته بهره‌ای اسماعیلی از سورات هند و متخصص در مطالعات اسماعیلی و مالک مجموعه بسیار نفیسی از دست‌نویس آثار اسماعیلی، ویلفرد مادلونگ، استاد عربی در دانشگاه آکسفورد و عظیم ا. نانجی، استاد سابق دانشگاه فلوریدا و رئیس فعلی مؤسسه مطالعات اسماعیلی اشاره کرد.

هم‌زمان با ترجمه‌ی آثار متعدد در مورد اسماعیلیان، توجه محققان و نویسندگان ایرانی هم به موضوع اسماعیلیان جلب شده است و آثاری چند در این زمینه به رشته تحریر درآمده است. از جمله این آثار می‌توان به اثر حاضر تحت عنوان اسماعیلیه از گذشته تا حال نوشته محمدسعید بهمن‌پور توجه کرد. مؤلف این اثر را در بین آثار منتشرشده در مورد اسماعیلیان تلاشی متواضعانه برای ارائه تدوینی نو از تاریخچه‌ی عقاید و اوضاع کنونی پیروان مذهب اسماعیلیه در جهان می‌داند. وی معتقد است: «بیشتر تحقیقات و ادبیات جدید در این موضوع، یا تدوینی پیچیده و غیرتعلیمی دارد یا به صورت ترجمه از زبان‌های خارجی ارائه شده است یا اقتباس از کارهای مستشرقان است که هرچند با دقت نظر زوایای بسیاری از تاریخ و عقاید این مذهب را به نور تحقیق روشن کرده‌اند، اما به خاطر نگاه بیرونی و بیگانه بودن با بسیاری از مفاهیم، گوشه‌های دیگری را در تاریکی فرو نهاده و یا فرو برده‌اند و در مواردی دچار اشتباهات فاحش شده‌اند.»^۱

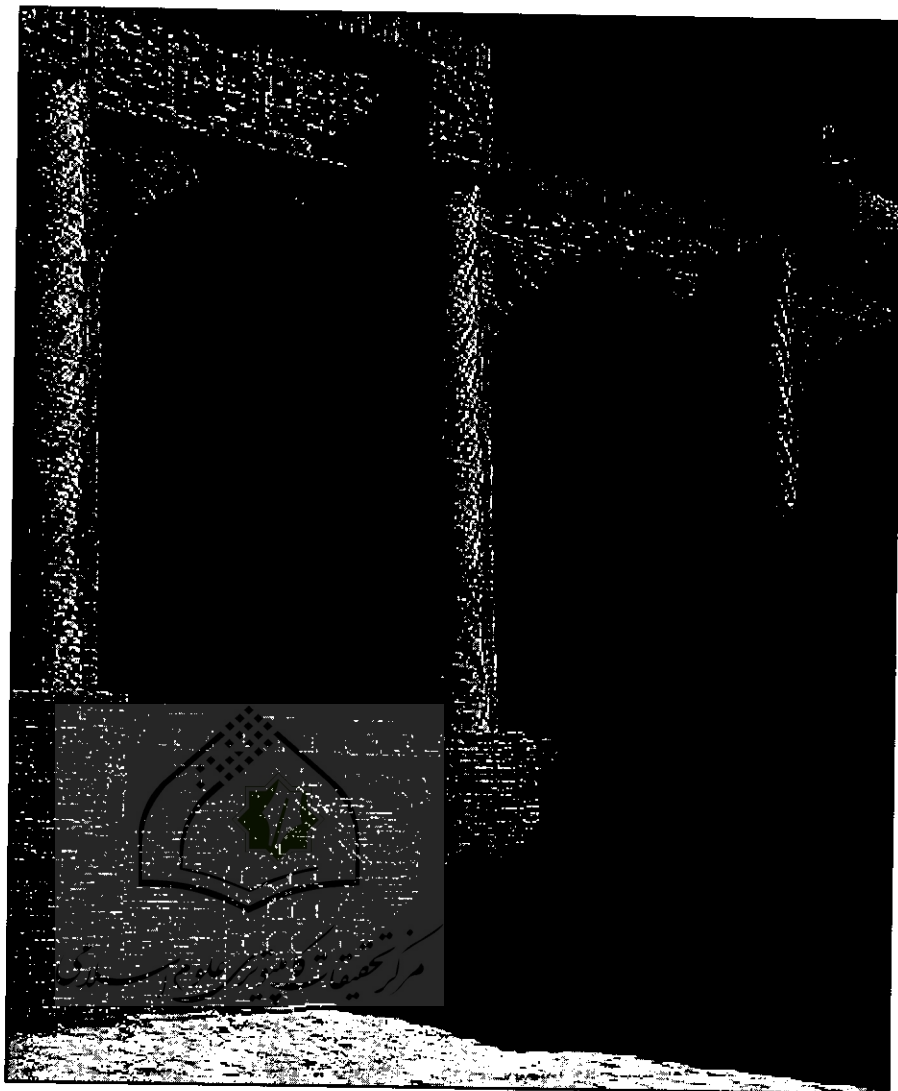
آنچه در این اثر ارائه شده در آثار دیگر هم می‌توان مشاهده کرد. از نظر محتوای مطالب نوآوری خاصی که ذکر شده است، نمی‌توان مشاهده کرد. شاید مزیت این کتاب به نسبت آثار منتشرشده‌ی دیگر، مانند تاریخ و عقاید اسماعیلیه، جدا شدن بخش تاریخ از بخش عقاید و بخش سازمان و تفکیک معتقدات امروزی فرقی مختلف اسماعیلی

■ اسماعیلیه از گذشته تا حال
■ نویسنده: محمد سعید بهمن‌پور
■ تهران: انتشارات فرهنگ مکتوب، چ اول، ۱۳۸۶، ۴۹۶ صفحه.

راجع به اسماعیلیان در چند دهه‌ی اخیر مطالعات گسترده‌ای انجام شده است. بخش عمده‌ای از این تحقیقات توسط مستشرقان و محققان غربی و بعضاً عرب‌زبان نوشته شده است. بخشی از این آثار توسط بخش تحقیقات علمی و انتشارات مؤسسه‌ی مطالعات اسماعیلی لندن تهیه و تدوین شده است. ترجمه‌ی این آثار به زبان فارسی، موجب آشنایی گسترده‌تر فارسی‌زبانان ایرانی با زوایای مختلف فرقه اسماعیلیان و فاطمیان گردیده است. از آثار مختلفی که در دو - سه دهه‌ی اخیر ترجمه شده است، می‌توان به آثار فرهاد دفتری، رئیس بخش تحقیقات علمی و انتشارات مؤسسه‌ی مطالعات اسماعیلی

از مباحثی که در کتب
مربوط به اسماعیلیان
آورده می‌شود و اختلاف
جدی نسبت به آن هست،
ریشه اسماعیلیان و
نقش شخصیت عبدالله
بن میمون القداح و نسب
ائمه‌ی اسماعیلی است

می‌دهد. با این که حکومت فاطمیان مهم‌ترین حکومت اسماعیلی تاریخ تشیع به شمار می‌رود، به زوایای این حکومت و نقش تمدنی فاطمیان در تمدن اسلامی کمتر پرداخته شده است.

آنچه در این بخش و همچنین بخش‌های دیگر به آن پرداخته شده است، تاریخ توصیفی است و کمتر به تحلیل مسائل این دوره مثل علل صعود و سقوط فاطمیان پرداخته شده است. عصر فاطمیان عصر درخشش تمدن اسلامی در مصر است. متأسفانه در اکثر آثار نوشته‌شده راجع به فاطمیان، از جمله اثر حاضر، کمتر به این حوزه پرداخته‌اند و صرفاً تاریخ سیاسی و درگیری‌های آنان ذکر شده است.

از مباحثی که در کتب مربوط به اسماعیلیان آورده می‌شود و اختلاف جدی نسبت به آن هست، ریشه اسماعیلیان و نقش شخصیت عبدالله بن میمون القداح و نسب ائمه‌ی اسماعیلی است. در این کتاب، مجموع اعتقادات در این زمینه، گردآوری و دسته‌بندی شده است. مؤلف در مورد عبدالله بن میمون معترف به وجود شخصیت خارجی عبدالله بن میمون قداح و نقش آنان در شکل‌گیری فرقه اسماعیلیان است. دلالی که به استناد منابع ارائه می‌شود، قابل‌خنده است و نمی‌توان با توجه

باشد. مطلبی که خود مؤلف هم به عنوان یک مزیت نسبت به آثار دیگر به آن اشاره می‌کند.^۲

کتاب در چهار فصل تنظیم شده است.

فصل اول تحت عنوان تاریخچه در سه بخش ارائه شده است. بخش اول به تاریخ اسماعیلیان از آغاز تا تشکیل خلافت فاطمیان در مغرب در سال ۲۹۷ هـ.ق می‌پردازد. در این جا به بحث ریشه و زمینه‌ی تشکیل فرقه اسماعیلیه و امامان اسماعیلیه در دوران ستر و دعوت اسماعیلیان در این دوران در مناطق مختلف جهان اسلام از جمله عراق، بحرین، خراسان، ری، دیلم و مغرب پرداخته شده است.

بخش دوم این فصل به حکومت فاطمیان در افریقیه و مصر می‌پردازد. منطقه‌ی افریقیه محل استقرار اولیه‌ی فاطمیان از نظر جغرافیایی برابر با تونس گرفته شده است که به نظر می‌رسد دقیق نباشد. چراکه افریقیه منطقه‌ای وسیع‌تر از تونس است. قاضی نعمان، فقیه و مؤلف پرکار اسماعیلیان، مصری معرفی شده است که در آثار او به عنوان تمیمی مغربی معرفی شده است.

آنچه در این بخش ارائه شده است، حجم کوچکی از کتاب را تشکیل

شاید مزیت این کتاب به نسبت آثار منتشرشده‌ی دیگر، مانند تاریخ و عقاید اسماعیلیه، جدا شدن بخش تاریخ از بخش عقاید و بخش سازمان و تفکیک معتقدات امروزیین فرق مختلف اسماعیلیه باشد

گزینند. این تفکرات در دوران الحاکم بیشتر حکم استثناء دارد. در این دوران عقاید غالی‌گرایانه بیشتر در فرقه‌ها و گروه‌هایی هم‌چون قرامطه وجود دارد.

در این بخش، در کنار عقاید کلامی به اصل تعلیم و سازمان دعوت اسماعیلیان پرداخته شده است. «از عقاید محوری اسماعیلیان نزاری مخالف فاطمیون که با اصل امامت رابطه‌ی نزدیک داشت، اصل تعلیم بود که از اصول کلیدی و مورد تأکید حسن صباح به شمار می‌رفت. این اصل در بین نزاریان خصوصاً در زمان حسن صباح تا آن حد بود که پیروان دعوت نزاری را تعلیمیه نیز خوانده‌اند.»^۲

از ارکان مهم تشکیلات اسماعیلیان، که نقش مهمی در گسترش آنان داشته است، وجود سازمان دعوت است. سازمان دعوت اسماعیلیان که در آغاز از دعوت عباسیان در دوران قبل از تشکیل خلافتشان الگو گرفته بود، بعداً با نوآوری‌های اسماعیلیان به تشکیلات منحصر به فردی تبدیل شد که سابقه‌ای در جهان اسلام نداشت. مؤلف در این جا به بحث سلسله‌مراتب دعوت، فن دعوت و مراتب دعوت از دیدگاه غزالی و نویری پرداخته است. آنچه در مورد سازمان دعوت اسماعیلیان آمده است، مطالب گرفته‌شده از آثار مخالفان اسماعیلیان است. مخالفان اسماعیلیان، هم‌چون غزالی در بیان کشف حقیقت نبودند؛ بلکه درصدد غیرموحد و ملحد نشان دادن اسماعیلیان بوده‌اند. آنچه که آنان در زمینه‌ی مراتب دعوت بیان کرده‌اند، تمام حقیقت نیست. غزالی و هم‌فکران او هم‌چون نویری، چهره‌ای اباحی‌گرانه و دارای عدم تقید به چارچوب شرع از اسماعیلیان در سازمان دعوت ترسیم می‌کنند.

بخش دوم این فصل به معرفی فلسفه از دید اسماعیلیان اختصاص دارد. فلسفه در اعتقاد اسماعیلیان اهمیت زیادی دارد تا آن‌جا که «ادعا شده که فلسفه را اولین بار اسماعیلیان وارد اندیشه‌ی اسلامی کرده‌اند. مؤسس فلسفه‌ی اسماعیلی محمدبن احمدالنسفی (م ۳۲۲ ه‍.ق) است که بعد از الکندی (م ۲۴۲ ه‍.ق) می‌زیسته و معاصر فارابی (م ۳۳۰ ه‍.ق) بوده است.»^۳

در این بخش به معرفی رسائل اخوان الصفا پرداخته شده است. مؤلف این آثار را از آثار اسماعیلیان می‌داند که تحت تأثیر فلسفه‌ی نوافلاطونی تحریر شده است.^۴ این که رسائل اخوان الصفا از آثار اسماعیلیان است

به مشوش و درهم بودن مطالب منابع، به نظریه‌ای قطعی در مورد نقش عبدالله بن میمون قذاح در نهضت اسماعیلیان رسید. در مقابل این دیدگاه، بعضی از معاصران منکر وجود خارجی شخصیت عبدالله بن میمون هستند و این شخصیت را ساخته و پرداخته‌ی مخالفان اسماعیلی می‌دانند. در این بخش جای نموداری از خلفای فاطمی همراه با سال‌های خلافت آنان خالی است.

بخش سوم این فصل به انشعابات و فرق اسماعیلیان از دوران مستنصر (۴۸۷-۴۲۷ ه‍.ق) پرداخته است. اسماعیلیان هم‌زمان با وفات مستنصر به دو شاخه‌ی نزاریه و مستعلویه انشعاب یافتند و این سرآغازی بر انشعابات بعدی در بین پیروان این فرقه‌ی شیعی بود. علاوه بر نزاریه و مستعلویه، فرقه‌های عمده‌ای هم‌چون طیبی‌های هند، بهره‌ها، داوودی، سلیمانی‌ها و نزاریان الموت در این بخش معرفی شده‌اند. در کنار این فرقه‌ها، وضعیت نزاریان ایران، بعد از سقوط الموت تا قرن سیزدهم قمری که دوره آقاخان‌ها آغاز می‌شود، آمده است. در این بخش، به زمینه‌ها و علل ایجاد این فرق کمتر اشاره شده است و به صورت توصیفی مطالبی آمده است.

بخش چهارم این فصل به درویشان اختصاص دارد. درویشان امروزه به عنوان فرقه‌ای اسماعیلی شناخته نمی‌شوند. آن‌چه موجب شده است این فرقه در کنار اسماعیلیان قرار گیرد، انشعاب اولیه‌ی آنان از اسماعیلیان در دوران الحاکم بامرالله است. در بسیاری از کتب که در مورد اسماعیلیان نوشته شده، معمولاً از درویشان ذکری نشده است. در این کتاب تاریخچه‌ای از فرقه درویشان از آغاز شکل‌گیری تا زمان معاصر آمده است. در این کتاب به صورت مفصل از تاریخ و عقاید درویشان بحث شده است که از مزیت‌های این اثر است.

فصل دوم به عقاید اسماعیلیان اختصاص دارد. بخش اول از این فصل، به عقاید کلامی این فرقه پرداخته است. زیربنای عقاید اسماعیلیه، عقاید غلات شمرده شده است و مؤلف معتقد است کلام اسماعیلیه را عقاید غالیان شیعه تشکیل داده است. نکته‌ای که در این زمینه قابل ذکر است آن است که گرچه عقاید اسماعیلیان همراه با تفکرات غالی‌گرایانه بوده است؛ ولی فاطمیان از آغاز تشکیل تا پایان دوران مستنصر، تلاششان بر آن بوده که از تفکرات غالی‌گرایانه دوری

سازمان دعوت اسماعیلیان که در آغاز از دعوت عباسیان در دوران قبل از تشکیل خلافتشان الگو گرفته بود، بعداً با نوآوری‌های اسماعیلیان به تشکیلات منحصر به فردی تبدیل شد که سابقه‌ای در جهان اسلام نداشت

بعضی مطالب غیر ضروری، به تفصیل و در مقابل، بعضی مطالب مهم به اختصار آمده‌اند. برای نمونه تاریخ فاطمیان که از مباحث مهم و کلیدی در تاریخ اسماعیلیان است، به صورت مختصر آمده است. مبحث تأویل از مباحث مهم است؛ ولی در این کتاب به اصل مسأله‌ی تأویل کمتر توجه شده است و به نقل مطالب نمونه‌های مطالب تأویلی از کتب اسماعیلیان پرداخته است.

بخش ششم از فصل دوم، به بیان عقاید درویشان در موضوعات خداشناسی، تکوین و خلقت‌شناسی، تقمص و قیامت، اصول عقاید و تأویل دین شریعت اختصاص دارد.

به نظر می‌رسد با توجه به انفکاک کامل درویشان از اسماعیلیان، طرح موضوعات مربوط به درویشان آن هم به صورت تفصیلی که در این کتاب آمده است، نیازی باشد. نویسنده خود معترف است رابطه‌ی درویشان با مسلمانان تنها یک رابطه‌ی تاریخی است.^{۱۰}

فصل سوم به تاریخ اسماعیلیان در دوران معاصر اختصاص دارد که از مباحث مهم کتاب به شمار می‌رود و نسبت به آثار دیگر کمتر تکراری است. آن چه در آثار مربوط به اسماعیلیان^{۱۱} آمده است معمولاً تاریخ آنان از آغاز تا پایان دوران الموت است.

بخش اول به طبیی‌ها (بهره) اختصاص دارد. طبیی‌ها در حال حاضر به دو گروه داوودی و سلیمانی تقسیم می‌شوند. گروه سومی به نام علیّه هم وجود دارد که بسیار کوچک است و اختلاف این گروه بر سر سلسله‌ی امامان است و هیچ گونه اختلاف عقیدتی دیگری با داوودیه ندارد.

این کتاب به تفصیل به بحث داوودی‌ها پرداخته است و به طور مختصر اشاره به سلیمانی‌ها کرده است. جامعه‌ی داوودی بخش اصلی بهره‌ها را تشکیل می‌دهند و بر اساس آمار ارائه شده در این کتاب، جمعیت آنان حدوداً یک میلیون است که از این تعداد ۸۰٪ آنان در هند و بقیه در پاکستان، شرق آفریقا، یمن، امارات، سریلانکا، اروپا و آمریکا زندگی می‌کنند. بخشی از آمار که در مورد جمعیت این فرقه‌ها ارائه شده، مربوط به چندین دهه قبل است. در ارائه‌ی آمار تعداد پیروان توسط خود فرقه‌ها، می‌باید با احتیاط نگریست. بسیاری از این گونه آمار ارائه شده اغراق‌آمیز و غیر واقعی است. واقعیت آن است که این فرقه‌ها، که معمولاً در مناطق خود در اقلیت به سر می‌برند، با این

و توسط نویسندگان اسماعیلی به رشته تحریر درآمده است، محل بحث و تأمل دارد. به نظر می‌رسد، به طور قطع نتوان نویسندگان این رسائل را اسماعیلی دانست. آنچه مسلم است نویسندگان رسائل مخاطبینی گسترده‌تر از اسماعیلیان و حتی مسلمانان در نظر داشته‌اند.^{۱۲}

بخش سوم این فصل به فقه اسماعیلیان اختصاص دارد. مؤسس فقه اسماعیلی ابوحنیفه نعمان بن محمد بن منصور بن احمد بن حیون التمیمی المغربي مشهور به قاضی نعمان معرفی شده است.^{۱۳} مطلب محل بحث، مذهب قاضی نعمان است. به نظر می‌رسد شواهد ارائه شده بر اسماعیلی بودن وی قابل قبول‌تر نسبت به تشیع امامی بودن وی است. آنچه که موجب شده است عده‌ای به امامیه بودن وی متمایل باشند، وجوه مشترک احادیث وی با امامیه است.

بخش چهارم به اخلاق اسماعیلی پرداخته است. مؤلف تعریفی مشخص از اخلاق ارائه نداده است تا بر مبنای آن به اخلاق اسماعیلی بپردازد. اخلاق در این کتاب به تعریف آداب معاشرت و بعضی از دیگر مصادیق مشابه خلاصه شده است. به نظر می‌رسد اسماعیلیان در این زمینه دارای ایده و عقاید خاصی بوده‌اند و مطالبی هم چون فلسفه‌ی اخلاق، رابطه‌ی اخلاق و اعتقادات و مباحثی مشابه را با غور در کتب اعتقادی و فلسفی اسماعیلیان می‌توان به دست آورد.

بخش پنجم این فصل به تأویل از دید اسماعیلیان اختصاص دارد. «اسماعیلیان بیشتر بر معانی باطنی و رمزی آیات قرآن و احکام آن تأکید دارند تا بر معانی ظاهری و لفظی؛ تا آن جاکه آنان را باطنیه خوانده‌اند. به تعبیر فضل‌الله همدانی اعتقاد باطنی بر آن است که هر کلمه از قرآن را ظاهری است و باطنی و لفظی و تأویلی و تفسیری و تعریضی و اشارتی و رمزی که عوام را بر لفظ ظاهری اطلاع است و خواص را بر تأویل باطن.^{۱۴}»

در این بخش برای آشنا شدن خوانندگان با نمونه‌ای از تأویلات باطنی در کتب اسماعیلیه فصولی از کتب اساس التأویل در تأویل بعضی قصص قرآن و فصولی از کتاب تأویل الدعائم و فصل هفتم از کتاب کلام پیر در تأویل باطنی بعضی از احکام شریعت آمده است.^{۱۵} در این قسمت به صورت تفصیلی به نمونه‌های تأویلی پرداخته شده است و حجم زیادی از کتاب را به خود اختصاص داده است. در کتاب

آمارهای غیرواقعی می‌خواهند جمعیت خویش را بیشتر از تعداد واقعی نشان دهند.

در این بخش به سازمان دعوت، آداب مذهبی، آداب و مراسم اجتماعی، نهضت اصلاح طلبی در جامعه بهره‌ها نیز توجه شده است.

بخش دوم این فصل به فرقه نزاری‌ها (خوجه‌ها) اختصاص دارد. مهم‌ترین فرقه‌ی اسماعیلیه، نزاری‌های شاخه قاسم‌شاهی‌ها یا آقاخان‌ها هستند. عمده‌ی جمعیت اسماعیلیان فعلی اختصاص به این گروه دارد. اینان «عمدتاً در هندوستان و پاکستان و آفریقای شرقی ساکنند، اما جوامع کوچکی از آن‌ها در نقاط مختلف جهان پراکنده شده‌اند. شمار جمعیت آقاخان‌ها به طور دقیق شناخته‌شده نیست، هرچند ارقام مبالغه‌آمیزی نظیر ده میلیون در ۱۹۵۲ تا بیست میلیون در ۱۹۷۰ گفته شده است. امروزه بیشتر جمعیت آقاخان‌ها را خوجه‌های هندی‌الاصل تشکیل می‌دهند.»

مؤلف در این بخش به سازمان مذهبی، آداب مذهبی و حیات آقاخان‌ها در دوران معاصر پرداخته است. آنچه در مورد آقاخان‌ها آمده است تا پایان حیات آقاخان سوم در سال ۱۹۵۶ است. به وضعیت اسماعیلیان در دوران آقاخان فعلی که از سال ۱۹۵۶ امامت اسماعیلیان را برعهده دارد، اشاره نشده است. وضعیت اسماعیلیان آقاخان‌ی در دوران کریم آقاخان دچار تحولات زیادی شد. فعالیت‌های بین‌المللی کریم آقاخان موجب شده است که اسماعیلیان مورد توجه قرار گیرند. قسمتی که در این بخش جای آن خالی به نظر می‌رسد، وضعیت اسماعیلیان در این چند دهه اخیر است. کریم آقاخان در دوران ریاستش بر اسماعیلیان تلاش کرده است فراتر از اعتقادات فرقه‌ای، جریان اسماعیلیان را مطرح کند و با اقدامات بین‌المللی خویش، که جنبه‌ی خبریه و عمومی دارد، اسماعیلیان را به عنوان یک گروه پیشرو در جهان مطرح کند؛ گرچه در جامعه‌ی مسلمانان پذیرش آنان به عنوان یک فرقه‌ی مسلمان در نظر بسیاری از فرق اسلامی محل تردید است. با توجه به اهمیت و فزونی جمعیت آقاخان‌ها نسبت به فرقه بهره‌ها، مناسب بود مبحث آقاخان‌ها مقدم بر بحث بهره‌ها در کتاب مطرح شود.

بخش سوم این فصل به وضعیت دروزیان در دنیای معاصر اختصاص دارد. «آثار دقیقی از جمعیت دروزیان در دست نیست، اما کل جمعیت آنان در جهان در سال ۱۹۸۸ حدود یک میلیون نفر تخمین زده شده است. بر طبق این تخمین، که کمیته‌ی روابط عمومی دروزیان امریکا انجام داده است، شمار کل دروزیان در لبنان ۳۹۰ هزار نفر (تقریباً ۱۰٪ چهار میلیون جمعیت کل لبنان) در سوریه ۴۲۰ هزار نفر (از ۱۲ میلیون جمعیت سوریه) در اسرائیل ۷۵ هزار نفر (شامل ۱۵ هزار دروزی بلندی‌های جولان) در اردن ۱۵ هزار نفر و در سایر نقاط جهان

۸۰ هزار نفر بوده است.»^{۱۲}

در این بخش جمعیت و احوال اجتماعی معروف‌ترین خاندان‌های دروزی، آداب و قوانین مذهبی، عبادات، کتب مذهبی دروزو اصلاح طلبی در جامعه دروز مورد بحث واقع شده است.

آنچه در مورد دروزیان آمده است، این تصور را برای خواننده ایجاد می‌کند که دروزیان فرقه‌ای از اسماعیلیان معاصر هستند در حالی که این خلاف واقع است.

فصل چهارم به کتاب‌شناسی اختصاص دارد. در این فصل اهم نسخ خطی اسماعیلی به ترتیب تاریخ تألیف ذکر شده است و همراه آن برجسته‌ترین شخصیت‌های فرهنگی این فرقه نیز معرفی شده است. منابع نسخ خطی مؤلف در این فصل مجموعه نسخ خطی کتابخانه‌های دانشکده‌ی ادبیات و مرکزی تهران، دوشنبه، لندن، لیدن، مجلس شورای اسلامی، اتباع، ملک، وکیل و همدانی و مجموعه‌های شخصی نسخ خطی سید نصرالله تقوی، زاهدعلی، شیخ ابراهیم بن شیخ عبدالقیوم، شیخ عبدالقیوم بن عیسی بای، اسماعیلی فیضی، کینخواب والا و ملا قربان حین است.

در این کتاب‌شناسی ۱۳۹ جلد کتاب از مجموعه‌های مذکور معرفی شده است. بسیاری از این کتب تصحیح و چاپ شده است و در این کتاب به تصحیح و چاپ آنان اشاره نشده است. اشاره به چاپ آنان برای اطلاع محققان کاری لازم به نظر می‌رسد و مناسب بود علاوه بر تاریخ، براساس موضوعاتی هم‌چون کتب تاریخی، فلسفه، فقه، رجال، حدیث و غیره نیز دسته‌بندی می‌شد.

پی‌نوشت:

۱. بهمن‌پور، محمدسعید؛ اسماعیلیه از گذشته تا حال؛ تهران، میراث مکتوب، چاپ اول، ۱۳۸۶، ص ۹.
۲. همان‌جا.
۳. همان؛ ص ۱۹۳.
۴. همان؛ ص ۲۳۴.
۵. همان؛ ص
۶. همان؛ ص ۳۳۹.
۷. همان؛ ص ۲۳۱.
۸. همان؛ ص ۳۳۹.
۹. همان‌جا.
۱۰. همان؛ ص ۲۷۴.
۱۱. همان؛ ص ۳۳۹.
۱۲. همان؛ ص ۳۶۹.